

השיבה הביתה והפגישה עם מטה "נתיב" - "בר" המאורגן והדינמי

כששבנו ארצה, לאחר ארבע שנים, גילינו כי דברים רבים השתנו בהעדרנו. בכפר בלום היו "חילופי המשמרות" בעיצומם. דור האבות היה מלא חששות והיו בין החברים הוותיקים כאלה שנפגעו וחשו עצמם מנושלים, ודור הבנים היה חסר סבלנות... השינויים לא פסחו גם על ענפי המשק ועל שיכוני החברים. סמוך לשובנו פרץ בין הדורות הוויכוח על אחד העקרונות "המקודשים" בחינוך ילדים בקיבוץ - לינת ילדים בבתי הילדים - כשהדור הצעיר דורש להנהיג לינה משפחתית בבתי הוריהם.

כבר מן היום הראשון נקלטנו בבה ואני היטב. היא השתלבה במהירות בעבודת ההוראה. ואילו אני התחלתי לעבוד במשרדי "נתיב" בתל אביב. נהגתי לצאת מכפר בלום ביום ראשון בבוקר ולשוב הביתה ביום חמישי בערב. רוב החברים בקיבוץ לא ידעו דבר על אופי שליחותי, ועובדה זו הטרידה אותי במידת מה. היחיד שהסתגלותו היתה קשה היה בנו גבי. חששותינו התאמתו. היה לו קשה הן בבית-הספר והן בחברת הילדים. הוא לא מצא את מקומו ועם חלוף הזמן נוכחנו לדעת, שהוא שילם את המחיר הכבד ביותר על שנות עבודתי בווינגטון. גם במשרדי "נתיב" ו"בר" התחוללו בהיעדרנו שינויים מהפכניים. בבואי מצאתי שם צוותים שעסקו בתחומי עבודה שונים, במערך של מחלקות ומדורים. המנגנון היה יעיל פי כמה מזה שהכרתי לפני צאתי לווינגטון.

המטה היה מחולק לשני אגפים עיקריים. "נתיב" היה אחראי לפעולה במזרח אירופה, ו"בר" ניהל את הפעולה במערב. בראש אגף "נתיב" עמד שייקה דן, שהיה אחראי גם לתחום המנהלי של שני האגפים, ואילו בראש "בר" עמד צבי נצר. "הבוס הגדול" שאול אביגור, ניהל את שני האגפים בדרך האופיינית לו. מצד אחד העניק עצמאות רבה בפעילות היומיומית לראשי שני האגפים, אך מצד שני עקב בקפדנות אחר כל פרט ופרט בעבודתם. העתקי כל המכתבים והמברקים הנכנסים והיוצאים הגיעו אל שולחנו של שאול. מדי פעם היה מחזיר מכתב או מברק לנמען כשאליו מוצמד פתק עם הערותיו.

האגף שבראשו עמד שייקה, כלל את המחלקה הרוסית ובראשה יוסף מלר, את המחלקה הרומנית ובראשה שלמה לייבוביץ' ואת המדור שעסק בעניינם של יהודי הונגריה, צ'כיה ויוגוסלביה, שעליו הופקד אליעזר בן-יהודה.

שייקה, שעסק גם בתשתית המנהלית של "נתיב" - "בר", ריכז את עיקר מאמציו לחידוש זרם העלייה מרומניה. מאז ייסוד "נתיב" ב-1953 ועד למלחמת ששת הימים עלו מרומניה כ-110,000 יהודים. בין השנים 1967 - 1968 כמעט ונפסקה

העלייה וב-1969 פעל שייקה במרץ לחידושה. הוא קיים מגעים אישיים עם השלטונות הרומניים שטיפלו בענייני הגירה, וביקר לעיתים קרובות בבוקרשט, שם הינחה את שליחי "נתיב" בשגרירות במציאת דרכים לקיום קשר עם היהודים במקום. שלמה לייבוביץ' שעמד בראש המחלקה הרומנית, עשה במשך השנים לשיפור קליטת העלייה מרומניה ומאמציו הנמשכים זכו להצלחה.

במדור שעסק ביהודי הונגריה, צ'כיה ויוגוסלביה לא היתה פעילות רבה, והעבודה התמקדה בטיפול במקרים בודדים. עם השלטונות היוגוסלבים הצליח שייקה להגיע להבנה שעל-פיה היה ניתן להעלות ארצה את היהודים ממדינות מזרח אירופה, שהצליחו להגיע ליוגוסלביה. ליוסף מלר אמנם העניק שייקה גיבוי מלא בניהול המחלקה הרוסית-פולנית באופן כמעט-עצמאי, אך בגיוס האמצעים למשלוח החבילות ליהודים במזרח אירופה, הוא עסק בעצמו. שאול, למיטב ידיעתי, פיקח ישירות על אופיין ועל תוכנן של הפעולות שניהלה המחלקה הרומנית, שעסקה, ביוזמתו של יוסף מלר, גם בהכנת חומר הסברה ישראלי-ציוני בשפה הרוסית, שהיה מיועד להפצה בתוככי ברית-המועצות.

יוסף מלר

יוסף מלר היה בן למשפחה יהודית נכבדה מדרום אוקראינה ונכדו של רב משכיל. בימי מלחמת האזרחים ברוסיה עקרה משפחתו לפולין. בנעוריו הצטרף יוסף לתנועת הנוער הציוני. ב-1939 היה בהכשרה חקלאית, ועם פרוץ המלחמה ברח יוסף עם כל הקבוצה מזרחה, והגיע לרובנו שבווהלין, שם עסק בהברחת נוער חלוצי לוויילנה. הוא פעל בחורף 1939-1940, ונאסר ונשפט על-ידי הסובייטים, שדנו אותו לחמש שנות מאסר. זמן מה לאחר שחרורו, הגיע יוסף ללודז' והיה שם לאחד מראשי ה"בריחה". ב-1946 כבר פעלו בלודז' שליחים מישראל, ופעילי תנועות נוער ציוניות ששרדו התכוננו לטפל בריפטריאנטים יהודים שאמורים היו להגיע לפולין מברית-המועצות ולפי שעה עסקו בהברחתם של בודדים וקבוצות קטנות מברית-המועצות. מלר שהיה אמיץ לב ומצפוני, לא הסתפק ב"עבודת מטה", ויצא בעצמו לפעולות הברחה. באחת מפעולות אלה נאסר שנית על-ידי שירותי הבטחון הסובייטים ונידון לעשר שנות מאסר במחנות הצפון הרחוק. הוא שוחרר ב-1956 ועלה לארץ דרך פולין.

יוסף, שבשנות מאסרו הארוכות הכיר הן את "אסירי ציון" מהדור הקודם והן את בני הדור החדש שנאסרו כבר אחרי מלחמת העולם השנייה, הגיע לכאן מלא להט ועם נכונות לפעולה. הוא ביקש ליצור קשרים עם ראשוני הצעירים הציונים בברית-המועצות ועם בני הדור הצעיר שהקמת מדינת ישראל החלה לעורר בהם רגש יהודי לאומי. הוא היה מודע לכך שהם עדיין מעטים, אך יחד עם זאת היה משוכנע שזהו ראשיתו של תהליך שיתעצם עם הזמן.

את עבודתו ב"נתיב" החל יוסף בסתיו 1956. הוא בנה את העבודה במחלקה הרוסית של "נתיב" מן היסוד. הוא היה שיטתי בעבודתו, קפדן ושקדן. בין השאר, הוא אירגן את הרכוז,

התיוק והמידור של המידע. החומר הגיע בדיווחים של שליחי "בר" במוסקבה, ונאסף גם מעדויות של מבקרים ושל עולים שהצליחו להגיע לישראל. הוא דאג לרכז גם כל גרעין של מידע מהתכתבות עם יהודים בברית-המועצות ומכל מקור מקרי אחר. הכתובות של היהודים שאליהם נשלחו חבילות מודרו בכרטסת שהלכה ותפחה מדי שנה. שמות של יהודים וכתובותיהם הפכו לתיקים אישיים, וכל מידע שהתקבל - תוייך. השהות הממושכת במחנות הצפון אמנם השפיעה באופן הרסני על בריאותו, אך יוסף, הרזה והחיוור, גילה יכולת עבודה מפליאה, ובמסירותו לא חס על כוחותיו עד כלותם בטרם עת ב-1988.

א ר י ה ק ר ו ל

בתיאום עם יוסף החל לעבוד במחלקה אריה קרול. אריה. שעבד תחילה "כמתנדב", ויזם את התכנית לשיגור תיירים-שליחים בעלי דרכונים זרים לברית-המועצות, הצטרף לצוות הקבוע של "נתיב" בסוף שנת 1969, והיה מאז אחת הדמויות המרכזיות של המשרד. את אריה פגשתי עם שובי מן השליחות בווינגטון. הקיבוצניק מסעד, בסנדלים, במכנסים הקצרים ובכיפה הסרוגה שלראשו, בלט לא רק בחיצוניותו. הוא נתגלה כמנוע טעון מרץ ויוזמה, ביצועיסט מעשי עד מאוד ויחד עם זאת איש חזון ואמונה בשליחותנו המיוחדת. בבית-קיבוצו, סעד ובנגב ההתיישבותי היה "משקיסט" פעלתן בעל קשרים טובים עם אנשי ציבור רבים, ביניהם מתיישבי הנגב, ראשי המפד"ל, קציני צה"ל בכירים ואנשי משרד החקלאות. כאשר צעדתי את צעדי הראשונים כראש "נתיב", התמקם אריה בחדר הסמוך אלי, ובמשך 12 שנים עבדנו בשיתוף פעולה נפלא. לאריה ולי לא היו סודות איש מפני רעהו, ומעולם לא נרתענו מפני נזיפות הדדיות כשהיה צורך בכך. כשהיינו חלוקים בעניין כלשהו השמענו דברי ביקורת ללא משוא פנים. כאיש שיזם, אירגן ופיתח את הקשר החי של "נתיב" עם הפעילים בתנועת העלייה המחתרית-למחצה ברחבי ברית-המועצות, תרם אריה קרול תרומה שאין לה ערוך. לי אישית היה חבר נאמן, איש צוות מצוין בהנהגת "נתיב" ומשענת נאמנה בשעות משבר וקשיים. בעבודתו היה אריה נועז וזהיר מאוד בעת ובעונה אחת. בניהול פעילות "נתיב" בתוך ברית-המועצות נוצרה, אם כן, שלישייה מגובשת - יוסף מלר, ראש המחלקה הרוסית, יסודי ומחמיר בכל הקשור לבטחון ולאמצעי הזהירות; אריה, המנוע שהתמיד בעשייה נמרצת; ואנוכי, ראש "נתיב", שלא רק שלא עצרתי בעד אריה, כי אם עודדתי לפעילות, ליוזמה ולחידושים. בעידודי ותחת הביקורת הקפדנית של יוסף, הצליח אריה להקים ולהפעיל מערכת של שליחי "נתיב" מארצות-הברית ומאירופה, שבעזרתם קיימנו קשר עם הפעילים לגוויניה השונים ברחבי ברית-המועצות, והחדרנו באמצעותם חומר

הסברה, ספרי לימוד, תשמישי קדושה ועוד. אריה מצא גם דרכים למימון הפעילים ופעולותיהם. מערכות שהקים וריכז איפשרו ל"נתיב" להיות עם היד על הזופק לגבי המתרחש

בקרב יהדות ברית-המועצות בכלל, והמתרחש בתנועת ההתעוררות הלאומית והמאבק לעלייה בפרט.

אריה מילא ב"נתיב" תפקיד חשוב נוסף. עם גידול העלייה מברית-המועצות, ראינו כמשימה חשובה במעלה את הדאגה לקליטה ניאותה. ומשגברה העלייה, גייסנו מספר אנשים שטיפלו מטעמנו במקרים חריגים קשים, הדריכו עולים, ולחמו בבירוקרטיה מיותרת של המוסדות למיניהם. אריה ייצג אותנו במשרד הקליטה. אריה ידידי, היה בשבילי - החילוני - דוגמה למופת של יהודי שומר מצוות המכבד כל יהודי באשר הוא יהודי, גם אם איננו מקיים מצוות. אהבת ישראל, אהבת האדם, יחס של כבוד לעמל, ליושר ולצדק, היו אצל אריה חלק בלתי נפרד מאישיותו. הוא נולד ב-1923 בעיירה בקרבת העיר מינסק - עתה בירת ביילורוסיה, ועד כיתה ה' למד בעיר מוז'איסק, לשם נדדה משפחתו. אביו השוחט, עלה לארץ ב-1933 בעזרת מוסד יהודי אמריקני, שבין שאר פעולותיו דאג גם לאספקת סרטיפיקטים, כלומר, לרשיונות הגירה לארץ-ישראל, שהנפיקה האדמיניסטרציה המנדטורית האנגלית באותן שנים. בדרכו עם אשרת היציאה, הוטבעה חתימתו של יגודה, ראש הג.פ.א, שכלל אותם ראשי המוסד הנורא ההוא, שילם בראשו כי סטאלין דאג להחליפם מבלי להותירם בחיים. אריה עלה עם אמו כשנתיים לאחר עליית האב. הוא סיים את בית-הספר היסודי בבית-שלמה, ועבד אצל האיכרים במושבה הקטנה. את לימודיו המשיך אריה בישיבה התיכונית "היישוב החדש" בתל אביב, ושם הצטרף ל"בני עקיבא". עד מהרה הוא עמד בראש הסניף בישיבה, שרוב תלמידיה הצטרפו אף הם לתנועת הנוער הדתית-לאומית. ב-1940 יצא עם גרעין "בני עקיבא" להכשרה בקיבוץ טירת צבי.

אריה התנדב לקורס צניחה שהכשיר צנחנים-שליחים יהודים שהוצנחו על-ידי חיל האוויר הבריטי במדינות שהיו תחת הכיבוש הנאצי. מכיוון שמ"בני עקיבא" יצאו ארבעה מתנדבים, הוחלט להפיל גורל ביניהם, ואריה, שלא עלה בגורל, נשאר בגרעין. מ-1941 ועד 1945 ריכז אריה את תנועת "בני עקיבא" בירושלים. ב-1946, כשאנשי הפלמ"ח הדתי שישבו בביריה, שבקרבת צפת, נאסרו על-ידי שלטונות המנדט שהתנגדו להתיישבות יהודית במקום, גייס אריה פלוגה שיצאה לביריה להיאבק על ההתיישבות שם. כשפרצה מלחמת השחרור, נשאר אריה בהדרכה, נאמן לפקודתו של בן-גוריון, שתבע ממדריכי הנוער להמשיך בעבודתם החינוכית. לאחר מלחמת השחרור, משהוקם הנח"ל - נוער חלוצי לוחם - הוא היה אחד החותמים על הפנייה לבן-גוריון להקים חיל צבאי התיישבותי. בתחילת שנת 1940, כאשר הדריך את "בני עקיבא" בירושלים, נוסד גרעין "עלומה" שעלה להתיישבות במרחק כ-3 קילומטרים מעזה. במלחמת השחרור נחרב היישוב. עם תום המלחמה הוקם מול חורבות עלומה יישוב של הקיבוץ הדתי - סעד. מאז היה קיבוץ סעד ביתו של אריה קרול. הוא היה בין בוני סעד, קיבוץ

לתפארת המצטיין ביציבותו החברתית ובהישגיו המשקיים. אריה שימש במשך שנים רבות כמרכז המשק ופעל גם במוסדות המשותפים של משקי הנגב.

אריה ורעייתו רחל גידלו שש בנות, ובימי כתיבת שורות אלה, הוא מבורך ב-23 נכדים. בשנת 1985 איפשרו השלטונות הסובייטים ביקורים של תיירים ישראלים בברית-המועצות. אריה ביקש את אישור קיבוצו לבקר את שתי אחיותיו, שנשארו שם ושמהן נפרד בהיותו בן שלוש. אחיו של אריה, שגם הוא נשאר בברית-המועצות, נהרג במלחמה. קבוצת התיירים שאליה הצטרף טסה לאיסטנבול ומשם הפליגה באונייה לאודסה. במלון אודסה הודיעו לאריה, שהיה ראש הקבוצה, כי השלטונות מבקשים לשוחח עמו. נאמר לו שבקבוצת התיירים יש אדם המבקש לערוק לברית-המועצות, ומאחר והשלטונות אינם מעוניינים בעריקתו, התבקש אריה לטפל בבעיה. לאחר התקרית ביקש אריה מעמיתיו לטיול לפנות אליו במקרה של תקלה.

במוסקבה אוכסנו התיירים הישראלים במלון מטרופול, ובהגיעם המתינו להם קרוביהם בכניסה. אריה היה עד למחזות קורעי-לב של מפגשים בין קרובים שלא התראו שנים. בין היתר הגיע למלון דודו של אחד מחברי הקבוצה, זקן בן 85 מאומסק שבסיביר, כשבאמתחתו טלית בלויה וקרועה. אריה קיבל מהזקן את הטלית על מנת להביאה ארצה, ומסר לידיו את הטלית, התפילין, הסידורים וכל יתר תשמישי הקדושה שהביא איתו. אחר-הצהריים הלכו התיירים לשגרירות ישראל. השגריר באותם הימים היה יוסף תקוע, ואיש "נתיב" במקום היה אברהם אגמון. אלה ציידו אותם בטליתות וסידורים, אותם חילקו עד מהרה בין קרוביהם וחבריהם. כך חזר על עצמו המעשה שוב ושוב.

המפגש עם היהודים בברית-המועצות ב-1965, הדליק בחייו של אריה אור שלא כבה מאז. בשובו ארצה נפגש אריה עם השר משה חיים שפירא וסיפר לו את רשמיו. אחר-כך פנה לבן-גוריון. את בן-גוריון הכיר מן התקופה שבה עמד בראש ועדת הנגב. הוא סיפר לבן-גוריון על המפגשים עם היהודים, והעלה בפניו את הרעיון לשלוח מישראל שליחים שיבקרו בברית-המועצות כתיירים. בן-גוריון, כך העיד אריה, העיר לו כי הוא מפריז קצת באופטימיות ובאמונה שלו, שתבוא עלייה גדולה מברית-המועצות. כעבור שבועות מספר הוזמן אריה לשאול אביגור, שאמר לו כי יש לו ממליץ "גדול". הם בילו שעות בשיחה ובסופה ביקש שאול שאריה יכין לו בכל זאת דוח כתוב. אריה הציע לשאול לבקר במוסקבה בימי החגים, ואכן כך היה.

לאחר שהכין את הדוח, ביקר אריה אצל שאול פעם נוספת. הוא הציע לארגן משלחת של 10 זוגות שייצאו לברית-המועצות. את הזוגות אמנם הצליח לגייס, אך מלחמת ששת הימים וניתוק הקשרים הדיפלומטיים עם ברית-המועצות שמו לאל את התנבית.

אריה לא שקט. הוא טס לאנגליה, שם פעל שליח של בני עקיבא בעל דרכון אירי. מאנגליה הצליח אריה ליזום נסיעת שני שליחים וטס לשטוקהולם. בראש

השנה 1968 כבר ביקרו שני זוגות תיירים-שליחים במוסקבה. אריה הציע לשאול לשלוח שליחים-תיירים גם מארצות-הברית. שאול העלה את בעיית התקציב. אריה קיבל על עצמו את גיוס הכסף למבצע.

הוא פנה ליוסף מירלמן, עשיר מופלג ממוצא ארגנטינאי, שגילה עניין מיוחד בעלייתם של יהודי ברית-המועצות. מירלמן, ריבזיוביסט ומקורב ל"חרות", התחייב לשאת בהוצאות עד 20 אלף דולר, סכום נכבד ביותר באותם ימים. 10 אלפים דולר נוספים קיבל אריה משר הדתות זרח ורהפטיג. משעמד לרשותו הכסף יצא אריה לארצות-הברית. בסניף בני עקיבא בניו-יורק שירת אז השליח איצ'ה פוקס, חבר קיבוץ טירת צבי. אריה החליט לשלוח כזוג ראשון את איצ'ה ואשתו, שהיו גם בעלי אזרחות אמריקנית, אך המשיך לטפל בגיוס זוגות נוספים. סך-הכל יצאו עשרה זוגות במסגרת מבצע זה. את ההמחאה שקיבל ממירלמן, החזיר אריה בשלימותה לבעליה. לדבריו, הצליח להסתדר בכספים שקיבל מן השר ורהפטיג ובכספים שהשיג בניו-יורק.

ב-1969 הזמין שאול את אריה והציע לו להצטרף לצוות "נתיב" במשרה -מליאה.

צבי נצר

בראש "בר" פעל, כאמור, צבי נצר. צבי, יליד פולין, עלה ארצה בימי מלחמת העולם השנייה בדרך רצופה הרפתקאות. הוא היה חניך תנועת הנוער החלוצית "דרור", ושנות המלחמה עברו עליו בברית-המועצות. היו אלה שנים של תלאות אין קץ, ובהן מאסרים וגיוס לצבא אנדרס (צבא פולני שהסובייטים גייסו והפעילו נגד הכובש הגרמני. בראשו העמידו את הגנרל הפולני אנדרס). ב-1942 התרכזו פליטים יהודים ובהם ילדים רבים - בפרס. צבי הצליח להתגנב לספינת פליטים שהפליגה מנמל בים הכספי אל אחד הנמלים הפרסיים. בהגיעו לטהרן מצא במחנות הפליטים ילדים רבים, ששליחי ההסתדרות הציונית הגיעו לטפל בהם, וארגן את שיגורם לארץ-ישראל. הוא עצמו הגיע ארצה בראש קבוצה גדולה של "ילדי טהרן". בארץ הצטרף צבי לקיבוץ אלונים. כש"המוסד לעלייה" ארגן את מבצע הברחת היהודים ממזרח אירופה דרך אוסטריה וגרמניה לנמלי הים התיכון, נשלח צבי לפולין, שם עסק בהברחת יהודים מרוסיה לפולין ומשם דרומה. ב-1953 גייס אותו שאול לשליחות מטעם "נתיב" בוורשה. בשובו ארצה נכנס לעבודה במשרדי "נתיב", ולא שב עוד לקיבוץ. בצעדיו הראשונים ב"נתיב" טיפל צבי בעניינם של יהודי פולין במחלקתו של יוסף מלר. ב-1962, לפני שובו של בנימין אליאב מארצות-הברית, כדי לעמוד בראש "בר" תחת, ביקשתי משאול לצרף את צבי לצוות "בר", שכן ראיתי בו 'ביצועיסט' פעלתן, בעל מרץ רב ויוזמה. בנימין היה איש הוגה ומעמיק, אינטלקט בעל כושר ביטוי בלתי רגיל, אך חסר היה "מרפקים" שנדרשו למאבקים הבירוקרטיים הבין-משרדיים. סברתי, שצבי ובנימין ישלימו זה את זה בשל תכונותיהם האישיות.

וכך במשך שנים מספר, עבדו צבי ובנימין זה בצד זה, כשצבי נלווה אל בנימין בכל פגישותיו. ב-1966 נענה בנימין להצעתו של ראש-הממשלה, לוי אשכול, לקבל משרה של יועץ להסברה ועבר לירושלים.

בד בבד עם ההתקדמות המרשימה בעבודת "נתיב" ו"בר", נתברר לי לדאבוני כי בין שני אגפי המשרד אין למעשה שיתוף פעולה, והסיבה לכך הם היחסים המעורערים בין שייקה דן לצבי נצר. היחסים הטובים ששררו בדרך-כלל בין עובדי "נתיב" ומאמציו של שאול, שנפגש עם כל אחד מהם בנפרד וקוישר ביניהם, חיפו למעשה על הנתק שהיה בין השניים.

י ע ק ב י נ א י - י ק ה

עוד ב-1962 הצטרף ל"בר" יעקב ינאי, שכונה בפי כל "יקה", שעבד אף הוא לצד בנימין. יקה היה איש מוכשר, משכיל ויודע ספר, בעל יכולת הבעה בכתב. את יקה הכרתי כנער חביב ומוכשר עוד כשהייתי מדריך בכיר בתנועת נוער ציונית-חלוצית בריגה, לטביה. יקה, שהיה תלמיד מבריק בגימנסיה העברית, היה גם פסנתרן מבטיח. כיבוש לטביה על-ידי הסובייטים, קטע אמנם את הפעילות הגלויה של תנועות הנוער הציוניות, אך לא הצליח לשים קץ לקשרים בין פעילי התנועה. אחרי ההשתלטות של היטלר על המדינות הבלטיות, הצליחו רבים מחניכי תנועות הנוער הציוני למלט את נפשם ולברוח מזרחה אל תוך ברית-המועצות, וכך ניצלו מהשואה שפקדה את יהודי לטביה. בשנות המלחמה הם היו פזורים באסיה המרכזית ומעבר להרי אורל. יקה וחבריו לקבוצה מתנועת הנוער הצליחו לשמור ביניהם על קשר. אחרי המלחמה חזרו מערבה במטרה להבריח את הגבול לפולין ומשם לחפש דרכים לעלות לישראל. מולקה יפה, ידיד קרוב של יקה עוד מימי ילדותו, הצליח להגיע לאיטליה. הוא פגש שליחים מארץ-ישראל וביקש את עזרתם. מולקה היה נחוש בכוונתו לשוב אל חבריו שנותרו בברית-המועצות ועסקו בהברחת יהודים לפולין. השליחים שאותם פגש ביקשו כי ינקוב בשם של אדם שיוכל להמליץ על מהימנותו. כך הגיעה אלי לכפר בלום הידיעה על הקורות את יקה ועל הימצאותו של מולקה באיטליה. מולקה, שחזר וחצה את גבול ברית-המועצות פנימה, נאסר יחד עם חברו יקה, ושניהם נשלחו למחנות. למרבה הצער, מצא מולקה את מותו במחנה, ואילו יקה החזיק מעמד עד ששוחרר והצליח לעלות ארצה דרך פולין. התרומה של יקה לעבודת "בר" היא חשובה לאין ערוך. הוא ריכז בעיקר את המידע על המתרחש בברית-המועצות, כרקע להבנת המצב של המיעוט היהודי ועל המאבק של פעילי העלייה. שליטתו ברוסית, בעברית ואנגלית תרמה רבות בעת הכנת חומר ההסברה של "בר". עם הרחבת שידורי קול ציון לגולה בשפה הרוסית היה יקה פעיל מאוד בקביעת תכני השידורים.

הזרוע האקדמית של "נתיב" - "בר"

בתקופת היעדרו מן הארץ החל המשרד בבניית התשתית לאיסוף המידע ובהנחת היסוד למחקרים אקדמיים. גם שידורי הרדיו לברית-המועצות התרחבו בהשפעת המשרד ובנוסף היתה מעורבות פעילה של "נתיב" גם בקידום ושיפור תנאי הקליטה של העולים. עוד באמצע שנות השישים החל שאול אביגור להשקיע מאמצים ליצירת זרוע אקדמית קבועה שתלווה במחקר את עבודת "נתיב" ותסייע למשימות "בר". לעזרתו גייס שאול שני היסטוריונים דגולים, את פרופ' בן-ציון דינור ואת פרופ' ישראל הלפרין, ראשי "החברה ההיסטורית הישראלית", שהיתה ה"אכסניה" הראשונה של היחידה שהצמיחה את "המרכז לחקר ותיעוד יהדות מזרח אירופה", באוניברסיטה העברית. שאול הצליח לגייס לכך גם את פרופ' שמואל אטינגר ואת פרופ' חנא שמרוק, גם הם היסטוריונים בעלי-שם, שנרתמו למשימה במסירות ובהתלהבות. נסיונם האישי, השכלתם הרחבה והמעמיקה ומחויבותם לנושא, הרשימו אותי עוד יותר במהלך השנים משהעמיקו הקשרים שקיימתי איתם.

"החברה ההיסטורית הישראלית", שבמסגרתה החל לפעול "המרכז", היתה עמותה עצמאית, בעלת תקציב משלה. בעבודה בלתי נלאית ובעזרת קשריו האישיים הצליח שאול לגייס במשך שנים תרומות מבנקים, ממוסדות ממשלתיים ופרטיים, מהסתדרות העובדים ומאנשי עסקים פרטיים למימון עבודת "המרכז", שאותו כינה בשם הצופן "ידע".

חלומו של שאול החל, למעשה, לקרום עור וגידים כבר שנים רבות קודם-לכן, בשעה שהוא רכש כספת שבה שמר מכל משמר על ה"אוצרות" שנאספו על-ידי שליחי "נתיב" במזרח אירופה. אצל שאול נאספו כתבי-יד של סופרים ומשוררים יהודים שמצאו את מותם בברית-המועצות, מכתבים בעלי ערך היסטורי או ספרותי וספרים נדירים. מה שהוצפן בכספת ראשונה זאת, היה הבסיס לפעילותו המדעית של "המרכז" שעסק במחקר, קיטלג והרכיב ביבליוגרפיות, הקים ארכיון וספרייה והוציא לאור קבצים שבהם נרשמו כל הפרסומים על יהודים, על ישראל, על הדת והתרבות היהודית, שהופיעו בעיתונים ובכתבי-העת הסובייטיים.

הכנת הקבצים התקופתיים, שיצאו לאור בין השנים 1962 – 1982, נעשתה במשולב על-ידי "נתיב" תל אביב ו"ידע" ירושלים. העיתונים הסובייטיים וכתבי-העת החשובים שנתקבלו ממוסקבה, ובעיקר מן הריפובליקות שבהן היתה אוכלוסייה יהודית בעלת-משמעות, עברו טיפול ראשוני בתל אביב. שם נאספו ומויננו, ואחר-כך הועברו לירושלים, שם נערכו והוצאו לאור.

"קובץ תעודות" הופץ באוניברסיטאות ובין סובייטולוגים בארצות-הברית, קנדה, אמריקה הלטינית ואירופה, ובכך תרם תרומה רבת ערך לביסוס אמינותם של מנגנוני ההסברה שהוקמו על-ידי "בר" - ה"ספריות בנות זמננו" בפאריס ובלונדון והמוסד הצנוע יותר ה- Jewish Minority Research בניו-יורק, שבראשו עמד משה דקטר - ושימש ערובה לכך שמנגנונים אלו אכן משתיתים את ממצאיהם על מחקר רציני שנערך בירושלים.

איש לא יכול היה לערער על איכות הפרסומים. הספיקות לגבי ערכו הממשי של "הקובץ" התעוררו כאשר התברר שהוא אינו מקוטלג בספריות, וגם לא נעשה בו שימוש פומבי בעבודות המחקר באוניברסיטאות. אמנם, עם השנים, זכו הפרסומים של עמנואל ליטבינוף בלונדון, של משה דקטר בניו-יורק ופרסומי "הספריה" בפאריס, להכרה ולהערכה בזכות רמת אמינותם הגבוהה, ולמעשה שימשו פרסומי "הספריות" תחליף טוב לקובץ. הם היו שמישים יותר ונכתבו בז'אנר עתונאי. מבחינת המחקר והתיעוד של יהדות ברית-המועצות, לא פסקו הוויכוחים וההתלבטות בין אנשי "בר" בארץ ובחוץ לארץ לגבי חיוניותו של הקובץ עד לשנת 1982, כשצבי נצר "נכנע" ו"ידע" חדל להפיץ את הקובץ.

הקמת "ידע" לאיסוף מידע ומחקר, הפכה את "נתיב" לכתובת יחידה שאליה ניתן לפנות ולקבל תשובה מוסמכת בנושאים הקשורים ליהדות ברית-המועצות. האפשרות להיוועץ בפרופסורים שמואל אטינגר וחנא שמרוק עזרו לשאול, ומאוחר יותר גם לי, לגבש הערכות, ולבדוק את העובדות והנתונים שעליהם ביססנו אותן. אין ספק כי היוזמה של שאול בהקמת "ידע" היתה נדבך חשוב ורב ערך בעבודת "נתיב".